

İTHAL İKAMESİ, DÖVİZ DARBOĞAZLARI VE TÜRKİYE, 1947 - 1979

Şevket Pamuk

İthal ikamesi yoluyla sanayileşme, XX. yüzyılda kapitalist az gelişmiş ülkelerin izlediği kalkınma stratejilerinden biri olarak kabul edilir. Nitekim Hindistan'dan Brezilya'ya, Pakistan'dan Arjantin'e, Meksika'ya kadar ithal ikamesini izleyen ülkelerin sanayileşme sürecine, iktisadi yapılarına ve iktisat politikalarına baktığımızda önemli benzerlikler ve diğer stratejileri, örneğin ihracata yönelik sanayileşme stratejisini izleyen ülkelerle karşılaştırıldığında, önemli farklılıklar görülmektedir.

İthal ikameci sanayileşme, korumacılık politikalarından kur politikalarına, dış ticaretin bileşiminden tarım- sanayi ilişkilerine, sermaye birikimi sürecinden iç pazarın önemine kadar, ülkeden ülkeye bazı farklılıklar göstermekle birlikte, iç ve dış ögeleri kapsayan bir bütün oluşturur. Bu kavram hem ülke içindeki iktisadi yapılarda, hem de ekonominin dünya kapitalizmiyle eklemlenme biçimlerinde belirli özelliklere işaret etmektedir. Ayrıca, Türkiye örneğinde de görüldüğü gibi it-

hal ikameci sanayileşme, bir az gelişmiş ülkede hızlı büyüme ve sanayileşme ile dünya kapitalizmi çerçevesindeki eşitsiz ilişkilerin, «bağımlılığın» birlikte yürüyebileceğini, birinin diğerini dışlamadığını gösteren bir kavram olarak da düşünülmelidir.

Bu çalışmada Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki sanayileşme sürecini ithal ikamesi kavramı çerçevesinde inceleyeceğiz. Son yıllarda sanayileşmenin sürüklendiği bunalımı Türkiye'ye özgü politika hatalarının bir sonucu olarak yorumlama eğilimi ağırlık kazanmıştır. İktisat politikalarının önemi yadsınmaz. Ancak iktisat politikaları belirli iktisadi yapılar birikim sürecinin mantığı ve ortaya çıkan sınıfsal güdü dengeleri çerçevesinde biçimlenirler. Nitekim Türkiye'nin Savaş sonrasındaki sanayileşme deneyimi, ithal ikamesini izleyen diğer ülkelerle büyük benzerlikler göstermektedir. Bu nedenle hem kolay başarıları, hem de sürüklenen bunalımı, ilkönce ithal ikamesinin mantığı ve ortaya çıkardığı yapılar çerçevesinde ele almak daha anlamlı olacaktır. Aşağıda ilk bölümde, ithal ikameci sanayileşme sürecinin bu stratejiyi izleyen pek çok ülkede görülen özellikleri ve karşılaşılabileceği engeller üzerinde duracağız. Amacımız, sürecin kendi dinamiklerinin getirdiği sınırlamalara ve sorunların beraberliğine dikkati çekmektir.

Öte yandan, ithal ikamesinin genel süreci, Türkiye'deki deneyimi tek başına açıklayamaz. 70'li yılları sonunda bir kere daha görüldüğü gibi, Savaş sonrası da Türkiye'deki sanayileşme hemen tümüyle iç pazar yönelmiş, yüksek sayılabilecek büyüme hızları ve sermaye için hızlı birikim olanakları yaratmış ancak döviz bağımlılığından kurtulamamıştır. Bu patkanın ardında ise, ithal ikamesinin yanısıra Türkiye'nin iç ve dış özellikleri yatmaktadır. İkinci ve üçüncü bölümlerde, Türkiye'nin hangi özelliklerinin ithal ikameci sanayileşme sürecini hangi noktalarda etkilediğini inceleyeceğiz. İkinci bölüm esas olarak iç pazarı c

zip kılan ve uzunca bir süre yüksek sanayileşme hızları sağlayan nedenler üzerinde durmaktadır. Sanayi üretiminin dövize bağımlılığının sürmesi ise, ithal ikamesinin ortaya çıkardığı yapılara ek olarak, Türkiye'nin dış dünyayla ilişkilerindeki bazı özgül boyutlardan kaynaklanmaktadır. Döviz bağımlılığı ve döviz bunalımının ardındaki bu dış nedenleri, üçüncü bölümde ele alıyoruz.

I. İthal İkamesi: Genel Süreç

1.1. İthal ikamesi yoluyla sanayileşme, ilk bakışta, Sanayi Devrimini en önce yaşayan İngiltere dışında tüm ülkelerin deneyimini kapsayan bir kavram olarak görülmektedir. Gerçekten de Batı ve Orta Avrupa'nın diğer ülkeleri, ABD ve Japonya, XIX. yüzyılda önceleri ithal ettikleri mamul malları yerli olarak üreterek sanayileşmeye başlamışlardır. Ancak bu ülkelerde sanayileşmenin ilk aşamalarından itibaren sermaye malları, makine ve teçhizat yerli olarak üretilmiş, yerel olarak geliştirilen teknoloji kullanılmıştır. XX. yüzyılda sanayileşmeye başlayan, bugün az gelişmiş olarak adlandırılan ülkelerin izlediği süreç ise, bu açıdan büyük farklılıklar göstermektedir. Biz, ithal ikamesi kavramıyla, bu ikinci grup ülkelerin sanayileşme süreçlerini kastediyoruz. Ayrıca, az gelişmiş ülkelere baktığımızda, örneğin Türkiye'de XX. yüzyıl başlarında, Serbest Ticaret Anlaşmalarıyla açık tutulan ekonomi koşullarında bile tek tek bazı fabrikaların kurulduğunu görüyoruz. Bu çalışmada ithal ikamesi deyişiyle, açık ekonomi koşullarında ortaya çıkan bu hızlı adımları değil, bir iktisat politikası olarak ve ekonomiye yoğun devlet müdahalesiyle başlatılan sanayileşme sürecini kastetmekteyiz¹.

¹ 1960'lardan bu yana, ithal ikameci sanayileşmeye ilişkin olarak hem kavramsal düzeyde, hem de tekil ülkelerin

İthal ikamesinin bir strateji olarak ortaya çıkışının kökenlerinde, tarıma ve tarımsal ürünler ihracatına dayalı bir ekonominin, bu çerçevede yürüyen sermaye birikimi sürecinin çıkmazı ve darboğazları yatar. Savaşlar, dünya ekonomisinin uzun dönemli bunalımları ve bunlarla ilişkili olarak veya bunlardan bağımsız olarak ortaya çıkan döviz darboğazları, ithal ikamesinin başlaması, yerleşmesi ve sermayenin değişik kesimleri tarafından kabullenilmesi için gerekli önkoşulları yaratmışlardır. Örneğin 1929'da patlak veren dünya iktisadi bunalımı, tarımsal mallara olan talebi hızla düşürmüş, ticaret hadlerini güçlü bir biçimde mamul mallar lehine çevirmiş ve böylece, tarımsal mallar ihracatından sağladıkları gelirlerle mamul mallar ithal etmekte olan az gelişmiş ülkeleri bunalımın içine çekmiştir. Türkiye'de ithal ikamesinin devletçi varyantının başlatılmasının ardında, bu bunalım konjonktürü yatmaktaydı. 1950'lerde ise Demokrat Parti'nin tarıma ve tarımsal mallar ihracatına ağırlık veren bir ekonomi kurma denemesinin, olağanüstü elverişli iç ve dış koşullar ortadan kalktıktan sonra iflas ettiğini, ekonominin bir döviz darboğazına sürüklendiğini görüyoruz. Büyüme durmuş, sermaye birikimi kesintiye uğramıştır. Kısacası, özel sektör denetiminde ithal ikamesinin 1950'lerin ortalarından itibaren önceleri bölük pörçük, daha sonralarıysa planlama desteğinde bir büyüme ve birikim stratejisi olarak ortaya çıkışının ardında, yine bir bunalım konjonktürü vardır. Bunalımın ağır basması nedeniyle de, diğer sermaye kesimleri ve büyük toprak sahipleri iç pazara yönelik sanayileşme stratejisine geri dönülmesine karşı çıkmamışlardır.

deneyimleri üzerine oldukça geniş bir yazın ortaya çıkmıştır. Kısa ve eksik bir biçimde de olsa daha önemli saydığımız ve genel tartışmaları yansıtan çalışmaları belirtelim: Hirschman (1968), Bruton (1970), Sutcliffe (1971), Baer (1972), Donges (1976), Colman ve Nixon (1978), sekizinci bölüm. Türkçe bir çalışma için, bkz: Berksoy (1981).

1.2. Son yıllardaki tartışmalar nedeniyle, ithal ikamesi politikaların incelenmesine şu tesbit ile başlamak zorunlu olmaktadır: sanayileşmiş ekonomilerin bulunduğu bir dünyada sanayileşmek, ancak ekonomiye yoğun bir biçimde devlet müdahalesiyle mümkün olabilir. Bu müdahalenin gerçekleşmediği veya yetersiz kaldığı durumlarda, sanayileşmenin erken tökezlemesi, emek - yoğun dallarla sınırlı kalması, dünya pazarlarına ucuz emek satmaktan öteye geçememesi kaçınılmazdır. Çok sayıda az gelişmiş ülkenin ithal ikamesi deneyimine baktığımızda, sözkonusu devlet müdahalesinin esas olarak üç alanda yoğunlaştığını görüyoruz. Birincisi, iç pazar dış rekabetten korunarak yerli sermayenin (özel ve/veya devlet) egemenliğine terk edilir. Aynı imtiyazın yabancı sermayeye de tanındığı, iç pazarın yerli ve yabancı sermaye arasında paylaşıldığı da sık sık görülmektedir. Sözkonusu korumacı önlemlerin selektif olarak uygulanması gerekir. Yerli üretimin yapılacağı dallarda, gümrük vergilerinden çok miktar kısıtlamaları kullanılır; sonuçta ithalat yasaklanır. Yerli üretim için ithalatı gerekli mamul mallara (ara malları ve yatırım malları) uygulanan korumacılık önlemleri ise daha gevşektir; bazı dallarda hiç uygulanmaz.

İkinci olarak, devlet düşük faiz politikaları izleyerek ayrıcalıklı kesimlere ucuz kredi sağlar. Bu politikanın iç tasarrufları sınırladığı ve bazı kesimlere avantaj sağladığı doğrudur, ancak düşük faizler sanayi kesimindeki yatırımları da hızlandırmaktadır. Üçüncü olarak devlet, ithal ikamesi ortamında en kıt meta olan döviz, piyasa mekanizması yoluyla değil, tahsis yoluyla dağıtır. Bu yolla ekonominin döviz gelirleri ve ithalat kapasitesi esas olarak sanayi sermayesinin emrine verilmektedir. Böylece koruma duvarları ardında ortaya, yüksek kârlarla çalışan oligopolistik bir sanayi yapısı çıkmaktadır. Daha da önemlisi, sermaye birikiminin mantığı devlet müdahalesiyle yaratılan rantlara el koyma üzerine kurulmaktadır. Gelir bölüşümü

rantlara el koyabilen kesimler lehine giderek bozulmaktadır.

1.3. İthal ikamesinin en önemli özelliklerinden birisi de, bugünün gelişmiş ülkelerinin XIX. yüzyılda yaşadıkları sürecin aksine, sanayileşmenin tüm dallarda aynı zamanda başlamayıp, tüketim mallarından ara mallara, oradan da yatırım mallarına doğru aşamalar halinde ilerlemesidir². Sanayileşme ilkönce standart teknolojiyle üretilen basit tüketim mallarında (gıda sanayii, tekstil) ve dayanıklı tüketim mallarında başlar. Bu malların yerli olarak üretimi için gerekli sermaye malları ve mamul girdiler ise ithal edilir. Başlangıçta, örneğin dayanıklı tüketim mallarının hemen tüm parçalarının ithal edilmesi ve vidaların sıkıştırılarak piyasaya sürülmesi, bu aşamaya montaj deyiminin verilmesine neden olmuştur. Zaman içinde yerli üretim ara mallarını (demir-çelik, metaller, petro-kimya, kağıt vb.) da kapsamaya, montaj aşaması geride kalmaya başlar. Burada ithal ikamesinin ilerlemesinden kastedilen, nihai üretimin toplam değerinin artması değil, birim üretim başına yerli payının yükselmesidir.

Sermaye malları üretimi, ithal ikamesinin en ileri ve en zor aşamasını oluşturur. Bugünün az gelişmiş ülkeleri arasında sermaye malları üretiminde önemli mesafe katetmiş ülke yoktur. Bu aşama tamamlanana kadar sanayileşme süreci iç-dış parçalanmışlığını sürdürür. Teknoloji açısından gelişmiş ülkelere bağlıdır. Gelişmiş ülkelerin koşullarına göre geliştirilen sermaye yoğun, sınırlı istihdam yaratan teknolojiler, giderek önem kazanan rant ödemeleri karşılığında ithal edilir; hattâ bazı dallarda teknoloji ithalatının engellenmesi nedeniyle az gelişmiş ülkelerde üretime geçilemez.

Devlet iktisadi kuruluşlarının sanayileşmede önemli rol oynadıkları ülkelerde durum, iç pazarın tümüyle

2 Hirschman'ın hâlâ önemini koruyan makalesinin en önemli tezlerinden biri budur. Bkz: Hirschman (1968).

özel sermayenin egemenliğine bırakıldığı ülkelere kıyasla daha farklıdır. Birinci grup ülkeler daha erken aşamalardan itibaren ara mallarında yerli üretime geçerler. Böylece tüketim kalıplarının ithali geciktirilebilir, daha yüksek birikim ve sanayileşme hızları sağlanabilir; ancak teknolojik bağımlılık ve sermaye malları aşamasına geçişteki zorluklar, bu ülkeler için de aynı ölçüde geçerlidir.

1.4. İthal ikamesinin tüketim mallarıyla başlayan aşamalar halinde ilerlemesi bir dizi sorun yaratır. Bunlardan birincisi, sanayileşmenin erken aşamalarından itibaren ağırlığın tüketim mallarına, özellikle dayanıklı tüketim mallarına verilmesidir. Böylece sanayi üretimi adı altında, ekonominin kıt döviz gelirleri daha önce ithalatı mümkün olmayan malların tüketimine tahsis edilir, ithalat bağımlılığı yüksek tüketim kalıplarının yerleşmesi çabuklaşır. Ekonomiye devlet müdahalesi artarken tüketim liberalleşmektedir³. Öte yandan, tüketim eğilimlerinin kamçılanması ucuz faiz politikasıyla birleşince, ekonomi ölçeğinde tasarruflar gerileyecek, yüksek yatırım hızlarının iç tasarruflarla finansmanı güçleşecektir.

Sanayileşme sürecinin parçalanmışlığı ve aşamalar halinde ilerlemesinin bir diğer önemli sonucu ise, ilk ve kolay aşamadan sonra ithal ikamesinin giderek zorlaşmasıdır. İlk aşamanın kolay olmasını sağlayan nedenler üzerinde kısaca duralım. İthal ikamesinin başlangıcında üretilen tüketim mallarıyla ara malların önemli bir bölümü, standart teknolojili mallardır. Üretime geçmek için büyük yatırımlar, büyük sermaye birikimi gerekli değildir. Üretilen mallar için pazar hazırdır. Yine bu erken aşamada sanayi sermayesinin kendi dövizini kendisi kazanması gerekmez. Geleneksel tarım ürünleri ihracatından sağlanan dövizler, sanayi üretimini sürdürmek için gerekli yatırım malları ve girdi-

3 Khan (1963).

lerin ithalatı için yeterlidir. Sanayi sermayesi yaratılan tahsis mekanizmalarıyla tarım kesiminin kazandığı dövize el koyar. Böylece bozulan gelir bölüşümü, rant ekonomisi, koruma duvarları ardında yüksek maliyetler, oligopolistik kârlar, sınırlı istihdam yaratılması gibi sorunlarına rağmen ithal ikamesi, ekonomiyi, tarıma ve dünya pazarlarındaki koşullara bağlı modelin girdiği durgunluk ve bunalım konjonktöründen çıkarıp, güçlü bir büyüme ve sermaye birikimi patikasına sokar. Hızla kentlileşmekte olan nüfusa bir ölçüde istihdam sağlanır. Sanayi üretimi iç pazara yönelik olduğundan, iç pazarı genişleten eğilimler, örneğin reel ücretlerin artması, sermaye birikiminin mantığıyla fazla gelişmeyecektir.

1.5. Ancak, sanayileşme süreci ilerledikçe yüksek büyüme hızlarının sürdürülmesi zorlaşacaktır. İthal ikamesinin önündeki darboğazları dört başlık altında toplayabiliriz. Bunlardan ilk ikisi sanayileşmeyi yavaşlatmakla birlikte, tek başlarına bunalıma sürükleyemezler. Diğer iki engel ise kendi başlarına birer bunalım nedeni olarak ortaya çıkabilirler. Birinci darboğaz teknolojiyle ilgilidir. Basit tüketim mallarından ara malları üretimine geçilirken, dayanıklı tüketim mallarında ise montaj geride bırakılıp birim üretimde yerli payı artarken, teknoloji karmaşıklaşmakta, teknolojide yabancı sermayeye bağımlılık artmaktadır. Yerli sermaye, teknoloji ithalatı için giderek artan miktarlarda ödeme yapmak veya yabancı sermayeyle ortaklığa gitmek zorunda kalmaktadır. Nihayet bazı durumlarda teknolojiyi elinde bulunduran çokuluslu şirket, kendi üretim planlarına uymadığı takdirde teknolojiyi vermeyi reddedebilmektedir.

İkinci olarak, teknolojinin karmaşıklaşması ve sermaye-yoğun niteliğinin ağır basmasıyla birlikte yatırımların ölçeği giderek büyümekte, öte yandan yine büyük ölçeklerde altyapı yatırımlarına girişilmesi zorunlu olmaktadır. Böylece sermaye-hasıla katsayısı yükselme-

ye başlayınca, belirli bir büyüme hızını sürdürebilmek için toplam tasarrufların GSMH'ya oranının giderek artması gerekmektedir. Sermaye-hasıla katsayısının yükselme göstermediği veya bu eğilimin ertelenemediği durumlarda bile, iç tasarrufların oranı sanayileşme ve büyüme hızının üst sınırını belirlemeye başlamaktadır.

Üçüncü olarak, ithal ikamesinin dayanıklı tüketim mallarına ağırlık vermesi, büyük nüfuslu ülkelerde bile pazar sorununu ortaya çıkarabilmektedir. Ülkedeki gelir bölüşümü ne kadar eşitsizse, iç pazarın sınırlarına da o kadar çabuk ulaşılacaktır. Kentlerdeki ve kentlerle kırsal alanlar arasındaki gelir bölüşümünün eşitsiz olduğu durumlarda, dayanıklı tüketim mallarının pazarı kentlerdeki burjuvazi ve orta sınıflarla sınırlı kalmakta, böylece talep yetersizliği ithal ikamesinin önünde önemli bir darboğaz oluşturabilmektedir⁴.

Nihayet dördüncü olarak, sanayileşme süreci ilerledikçe ithal ikamesinin döviz tasarruf etmek yerine dövize daha bağımlı bir ekonomi yarattığını görüyoruz. Bu eğilimin ardındaki yapısal nedenler üzerinde ayrıntılı olarak duralım.

1.6. İthal ikamesinin sermaye çevreleri tarafından bir birikim stratejisi olarak kabul edilmesinin ardında, tarıma ve tarımsal mallar ihracatına dayanan yapıların durgunluğu ve döviz bunalımı yatmaktaydı. Bu nedenle döviz tasarrufu ilk aşamalardan itibaren ithal ikamesinin mantığı içinde çok önemli bir yer işgal etmiştir. Ancak ithal ikamesi ortaya giderek daha fazla döviz tüketen yapılar çıkarmaktadır. Adım adım inceleyelim. İthal ikamesinin sağladığı büyümeyle birlikte gelirler artmakta ve bu arada gelir esnekliği ve ithalat girdisi yük-

4 Örneğin Furtado (1973), Brezilya'daki ithal ikamesinin 1960'ların ortasında talep yetersizliği nedeniyle bunalıma sürüklendiğini, bu koşullarda iktidarı ele geçiren askeri yönetimin de gelir bölüşümünü yüksek gelirli gruplar lehine bozarak lüks, dayanıklı tüketim mallarına olan talebi arttırdığını savunmaktadır.

sek olan mamul malların talebi gelir artışından daha hızlı büyümektedir. Öte yandan yatırım mallarında da benzeri bir eğilim ortaya çıkar. Ekonominin büyüme hızının artması, ancak yatırımların toplam üretim içindeki payının artmasıyla mümkün olacaktır. Oysa ithal ikamesi ilerledikçe teknolojik bağımlılık artmakta, belirli bir yatırım hacmi giderek artan miktarlarda ithalat gerektirmektedir. Bir başka deyişle, iç tasarrufların yatırıma dönüşmesi için döviz gerekmede, sanayileşme ilerledikçe de bu eğilim güçlenmektedir.

Kısacası, ithal ikamesiyle birlikte sanayi üretiminin toplam üretim içindeki payı yükselirken, hem tüketim mallarının hem de yatırım mallarının üretiminde ithalat bağımlılığı artma eğilimi göstermektedir. Bu eğilimlerden birincisi, büyük ölçüde, gelişmiş ülkelerdeki tüketim kalıplarının benimsenmesiyle ilişkilidir. İkinci eğilim ise ithal ikameci sanayileşme sürecinin iç-dış parçalanmışlığından ve teknolojik bağımlılığından kaynaklanmaktadır. Böylece ithalatın GSMH'ya oranı sürekli artma eğilimi taşımakta, ithal ikamesinin «dış» sınırları belirginleşmektedir. Biraz farklı olarak tekrarlasak, sanayileşmiş ülkelerin varolduğu bir dünyada, bir yandan tüketim kalıplarını bir yandan da teknolojiyi ithal ederek sanayileşen bir az gelişmiş ekonomi, ilk ve kolay aşamadan sonra bu sürecin dış sınırlarına ulaşabilmekte, ödemeler dengesi sorunları sanayileşmenin ve sermaye birikiminin önüne en önemli engel olarak çıkmaktadır. Sorunun bunalım boyutlarına ulaştığı durumlardaysa, Latin Amerikalı iktisatçıların deyimiyle, döviz darboğazları ekonomiyi boğazlamaya başlamaktadır⁵.

5 İthal ikamesinin dış sınırlarına ve döviz darboğazlarına ilk dikkati çekenlerden biri, Brezilyalı iktisatçı C. Furtado olmuştur. Bkz: Furtado (1964), beşinci bölüm. Daha sonraları geliştirilen 2 — Açıklı (2 — Gap) modeller ise, az gelişmiş ekonomilerin büyümelerinin önündeki iç ve dış kısıtları birlikte ele alma çabalarını yansıtmaktadır. Bu modeller

İthalat talebinin döviz gelirlerinden daha hızlı artması; ekonominin üretim ve büyüme kapasitesinin ithalat yapabilme olanaklarına sıkı sıkıya bağlanması; kısacası, ekonominin bulduğu dövizin götürdüğü yere kadar üretim yapar duruma gelmesi, ithal ikamesinin en önemli, en canalıcı sorunlarından birini oluşturmaktadır. Oysa kuramsal olarak bakıldığında, bu dış darboğazların aşılması mümkün gözükmemektedir. Dış ekonomik dengeleri gözetilen bir ithal ikamesi stratejisi bunu gerçekleştirebilir. Örneğin eğer ithal ikamesi daha ileri aşamalara götürülür, dayanıklı tüketim mallarından öteye geçilerek ara mallarına ve oradan da yatırım mallarına doğru iç üretim bağlantıları kurulabilirse, uzun vadede döviz tasarrufu sağlanacak, sanayi üretiminin ithalat bağımlılığı azalacaktır. Öte yandan erken aşamalardan itibaren ihracata yönelme, hem döviz geliri sağlayacak, hem de daha rekabete açık, daha düşük maliyetli bir sanayi yapısının ortaya çıkmasını sağlayabilecektir.

1.7. Ancak, az gelişmiş ülkelerin ithal ikamesi deneyimlerini incelediğimizde, kuramsal olarak mümkün gözükenin nadiren gerçekleştiğini görüyoruz. İthal ikamesinin diğer boyutlarında olduğu gibi dış tıkanıklığın nedenlerini araştırırken de, iktisat politikalarındaki hatalar yerine sürecin kendi dinamiğinden gelen nedenler üzerinde durmak daha anlamlı olacaktır. Bugün geriye bakıldığında hatalı olduğuna karar verilen iktisat politikaları, ithal ikamesinin ortaya çıkardığı yapılar çerçevesinde biçimlenmektedir⁶. En başından itibaren

gelişmiş ekonomilerin büyüme sürecinde ana kısıtın tasarruf-yatırım oranı olmasına karşılık, az gelişmiş ülkelerdeki büyümenin hem tasarruf-yatırım oranı hem de döviz kısıtı (açığı) ile karşılaştığını vurgulamaktadır.

6 Bir başka örnek verelim. Yerli üretime geçilecek alanların seçiminde selektif davranan, «ne yaptığını bilen» bir iktisat politikasının, rasgele ithal ikamesine kıyasla başarı şansı daha yüksektir. Bkz: Berksoy (1981). Ancak, Türkiye ve

ithal ikamesi süreci, sermayenin diğer kesimlerine karşı güçsüz durumda olan sanayi sermayesine kolay ve kestirme birikim olanakları yaratmış; korumacılık, rant ekonomisi, tahsis gibi ekonomi üzerindeki maliyetleri önceleri pek fazla hissedilmeyen mekanizmalarla, kaynaklar sanayi sermayesinin emrine sunulmuştur. Ancak, yukarıda sözünü ettiğimiz bunalımların aşılabilmesi, kendi ayakları üzerinde duran bir sanayi yapısına geçilebilmesi için, uzun vadede farklı politikalar gerekmektedir. Oysa sanayi sermayesi kolay aşamadaki kolay birikim imkanlarına alışmıştır. Devlet aygıtına hakim olduğu ölçüde aynı politikaların devamında direnecektir. Böylece sanayi sermayesinin sağladığı kolay başarılar, kullanılan iktisat politikalarını kemikleştirmekte, hem sanayileşmenin yatırım mallarına doğru ilerlemesi hem de daha bağımsız bir yapının oluşması için gerekli politikalar demetine geçişi zorlaştırmaktadır. İlk aşamada sağlanan büyüme ve birikim ne kadar kolay olur ve ne kadar uzun sürerse, daha sonraki darboğazları aşacak politikalara geçiş de o kadar zor olacaktır; ithal ikamesinin bunalımı da o ölçüde derin ve güçlü olacaktır.

1.8. Bu görüşü somutlaştırmak amacıyla, ithal ikamesinin başından itibaren büyük önem taşıyan kur politikası örneği üzerinde duralım. Yüksek değerli kur politikaları, ithal ikamesi paketinin önemli bir parçasını oluşturur. Devalüasyon hızı bilinçli bir politikayla diğer ülkelere göre enflasyon hızının daha fazla gerisinde tutulunca, ülke parasının örneğin dolar karşısındaki resmî değeri yükselecek, devletin tahsis yoluyla dağıtacağı dolar ucuzlayacaktır. Böylece, ithalatına izin verilen yatırım mallarının ve ara malların ithalatı teşvil

pek çok diğer ülkenin deneyimlerinin gösterdiği gibi, ithal ikamesi selektif politikalarla başlasa bile, rasgele ithal ikamesi ne dönüşmesi yolundaki baskılar oldukça güçlüdür ve sık sınırlanmış nokta da bu olmaktadır.

edilmektedir. Aynı zamanda tahsisi koparabilen sanayiye kolay birikim yolları açılmaktadır.

Yüksek değerli kur politikası tarımsal üreticilerin ihracattan sağladığı geliri de azaltır; böylece, ihracata yönelik tek kesim olan tarımdan, ithalat yapan kesimlere, sanayi ve ticaret sermayesine doğru kaynak aktarımı anlamına gelir. İthal ikamesi başladığında sanayi burjuvazisinin sermayenin diğer kesimleri karşısında zayıf olduğu, örneğin tarımı doğrudan vergilendirecek siyasal gücünün olmadığı düşünülürse, yüksek kur politikası tarımı «çaktırmadan» vergilendirmek ve ekonominin kaynaklarını sanayi sermayesinin emrine tahsis etmek için kolay ve elverişli bir mekanizma oluşturmaktadır. Öte yandan devalüasyonlar ülke içindeki fiyat düzeyini yükseltme ve ekonomiyi durgunluğa sürüklenme eğilimi taşıdığı için, yüksek kur politikası genel kabul görmektedir. Ayrıca, eğer ülkenin tarımsal mallarına olan dünya talebinin esnekliği düşükse, bir başka deyişle, ülke ihraç ettiği tarımsal mallarda az sayıda ihracatçıdan biriyse, yüksek değerli kur politikası dolar cinsinden hesaplanan ihracat gelirlerinin artması sonucunu da verecektir⁷.

Ancak, ithal ikamesi ilerledikçe yüksek değerli kur politikasının sanayileşme üzerindeki olumsuz etkileri, sanayinin dışa bağımlılığını arttırıcı yönleri ağır basmaya başlar. İki ayrı etki üzerinde duralım. Birincisi, yüksek değerli kur, tarımsal malların olduğu gibi mamul malların ihracatını da engeller. Sanayi sermayesi kendi üretimi için gerekli dövizin önemli bir bölümünü kendi kazanmadığı sürece, döviz bunalımları için uygun zemin yaratılmış olur. Aynı derecede önemli olan ancak

7 Tütün, fındık, kuru üzüm, afyon gibi ürünlerde az sayıda ihracatçı ülkeden biri olması nedeniyle, Türkiye'nin geleneksel tarım ürünlerine olan dünya talebinin esnekliği düşüktür. Ancak Türkiye'den mamul mallar ihracatı için aynı şeyler söylenemez.

sık sık gözden kaçırılan bir diğer etki ise, ithal ikamesinin ilerlemesiyle birlikte yüksek kur politikasının ithal ikamesini teşvik edici değil engelleyici bir nitelik kazanmasıdır. Ucuz döviz bulabildiği sürece sanayi sermayesi bazı ara malları ve yatırım mallarını yerli olarak üretmeye girişmek yerine ithal etmeyi sürdürmeyi daha kolay ve emin yol olarak görecektir. Böylece döviz tasarrufu sağlanamadığı gibi, sanayi üretiminin tüketim mallarının ötesinde daha geniş bir alana yayılması da zorlaşacaktır.

II. İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Türkiye'de İthal İkamesi

2.1. İthal ikamesinin Türkiye'deki kökenlerini ircelediğimizde, Latin Amerika ve Güney Asya'daki diğer büyük nüfuslu az gelişmiş ülkelerle belirli paralellikler görüyoruz. Birinci Dünya Savaşına kadar ve savaş sonrasında 1929 yılına kadar, ekonomi Serbest Ticaret Anlaşmalarıyla açık tutulmuştur. Bu yıllarda yalnızca gıda malları ve tekstilde çok cılız bir sanayileşme görülmektedir. Bir iktisat politikası olarak ithal ikamesine geçilmesi 1929 sonrasında, dünya bunalımı koşullarında olmuştur. 1930'lardaki sanayileşmenin önemli özelliği, devlet sermayesinin öncülüğüdür. Devletçilik çerçevesinde yürütülen ithal ikamesinden öz sektör denetimine geçiş ise kendiliğinden olmamıştır. Savaş sonrasında siyasal iktidarlar, özellikle Demokratik Parti, iç ve dış nedenlerle, devletçi sanayileşme politikalarını bir kenara iterek, tarıma ve dış ticarete daha fazla ağırlık veren bir ekonomi arayışları içine girmişlerdir. Yeni toprakların üretime açılması, olağanüstü hava koşulları ve Kore Savaşının tarımsal mallarına yarattığı olağanüstü elverişli konjonktür, kısa süre için de olsa tarıma dayalı bir birikim modeli geçerli olabileceği izlenimini yaratmıştır.

Ancak, 1954'ten itibaren iç ve dış koşulların normale dönmesiyle birlikte ödemeler dengesinde başgösteren tıkanıklıklar, Türkiye'nin koşulları dikkate alındığında tarım-sanayi konusunda aşılmaya çalışılacak bir tercih olmadığını siyasal iktidarlara göstermiştir. 1950'lerin ortalarından itibaren sanayileşme tekrar ekonominin motor gücü durumuna gelmiştir. 1954 ve sonrasında döviz bunalımı yıllarında, özel sektör denetiminde ithal ikamesi, sermaye çevreleri için birikimin sürdürülebileceği tek alternatifi oluşturmuştur. 1960 sonrasında ithal ikamesi, planlama ve diğer kurumsal ve yasal düzenlemelerle birlikte resmiyet kazanmıştır. Böylece 1954'ten Ocak 1980'e kadar iç pazara yönelik ithal ikamesi, bir birikim modeli, bir kalkınma stratejisi olarak ekonomiye damgasını vurmuştur. Bu çeyrek yüzyıl boyunca, özellikle de 1963-1977 yıllarında ithal ikamesi yüksek büyüme ve birikim hızları sağlamış, ancak sanayi yapısı döviz bağımlılığından bir türlü kurtulamamış, nihayet 1970'lerin sonunda güçlü bir döviz bunalımına sürüklenmiştir.

2.2. İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye ekonomisindeki büyüme ve sanayileşme eğilimlerini biraz daha ayrıntılı olarak inceleyelim. Ekonominin savaş koşullarından çıkmakta olduğu, üretimin olağanüstü artış gösterdiği 1946 yılını incelememizin dışında bıraktık. Öte yandan, ele aldığımız dönemi istikrar politikalarının uygulanmaya başladığı Ocak 1980'e kadar uzatıyoruz. Tablo 1'de, otuz yılı aşan bu süreyi GSMH, tarım ve imalat sanayiinin büyüme hızlarına göre alt-dönemlere ayırdık⁸. Her alt-dönemde tarım ve imalat sanayinden hangisinin büyüme hızı GSMH'nın büyüme hızından yüksekse, o sektörü büyümenin motor gücü olarak kabul ettik. Bu ölçüte göre, daha önce de belirttiğimiz gibi, 1947-1953 yılları tarım sektörünün ge-

8 1950 sonrasında biraz farklı ölçütlere göre yapılmış bir dönemleme için, bkz: Bulutay (1981).

nel büyüme öncülük ettiği tek alt-dönemi oluşturmaktadır. Tarım sektörünün ortalama yıllık büyüme hızı 1947-49 yıllarında yüzde 10'un üzerinde, 1950-53 yıllarında ise yüzde 12'nin üzerinde gerçekleşmiş; böylece bu yedi yıllık sürede tarımsal üretim yüzde 100'ün üzerinde artış göstermiştir. Olağanüstü iç ve dış koşulların ortadan kalktığı 1954 ve sonrasında, tarımsal üretimin ortalama yıllık büyüme hızı yüzde 2 dolaylarında kalmıştır.

1954-1962 alt-dönemi, tarıma ve dış ticarete ağırlık veren modelin sürüklendiği bunalım koşullarında, KİT'leri kullanan ancak özel sektör denetiminde ilerleyen ithal ikamesinin fiilen başladığı yıllardır. Tarımdaki durgunluğun yanısıra imalat sanayiindeki büyüme ve 1960'larla karşılaştırıldığında sınırlı kalmıştır. GSMH'nin ortalama yıllık büyüme hızı yüzde 4'ün üzerine çıkmamıştır. 1954-1962 yılları, 1978-1983'ün durgunluk yıllarından sonra İkinci Dünya Savaşı sonrasında büyüme hızının en düşük olduğu alt-dönemi oluşturmaktadır.

Tablo 1'de görüldüğü gibi, bundan sonraki alt-dönemi içeren 1963-1977 yılları, Türkiye'de savaş sonrası ithal ikamesinin en hızlı büyüme ve birikim yıllarıdır. Bu 15 yıllık sürede tarımsal üretimin yıllık artış hızı yüzde 3 dolaylarında kalırken, sanayi üretiminin artışı hızla yüzde 10'u aşmış, GSMH ise yılda ortalama yüzde 7'ye yaklaşan bir hızla büyümüştür. Bu genel eğilimlerin ötesine geçildiğinde ise, bu onbeş yılı iki ayrı alt-döneme ayırmak gerekecektir. 1963-1970 arasında dış kaynaklardan sağlanan dövizler sınırlı kalmış ılımlı bir döviz kıtlığı koşullarında, iç tasarruflara dayanan ve nihai üretim içinde yerli üretim payının giderek arttığı gerçek bir ithal ikamesi süreci izlenmiştir. Buna karşılık 1971-1977 alt-döneminde sanayileşme, önce işçi dövizlerinin, sonra da dış borçlanmanın yarattığı döviz bolluğu koşullarında yürümüştür. İthal ikamesi sürecinde yaratılan ithalat talebinin çok geni

Türkiye'de Sanayileşme ve Büyüme Üzerine Bir Dönemele, 1947 - 1979

Alt-dönemler	Yıllık ortalama büyüme hızı			İthalatın GSMH için- deki payı	İmalat sa- nayinin GSMH için- deki payı
	GSMH	Tarım	İmalat Sanayii		
I — 1947 - 1953 Tarıma dayalı büyüme	8,7	11,5	6,5	9,3	8,8
II — 1954 - 1962 Bunalm ve ithal ika- mesine dönüş	4,0	2,1	7,6	6,0	12,0
III — 1963 - 1970 Kıt dövizli, iç tasar- ruflara dayanan hızlı ithal ika- mesi	6,4	2,6	10,4	6,8	16,0
IV — 1971 - 1977 Dış kaynaklara daya- nan, bol dövizli sanayileşme	7,2	4,3	10,1	10,9	16,8
V — 1978 - 1979 Bunalm	1,3	2,8	-0,9	9,4	19,7

Not : Bu tablo eldeki büyük çoğunluğuyla resmi veriler kullanılarak hazırlanmıştır. Ancak, hata payının yüksek olması nedeniyle, Türkiye'deki milli gelir istatistiklerine ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Orneğin tabloda sunulan resmi veriler, 1970'li yıllardaki tarımsal büyüme hızını, büyük bir olasılıkla, olduğundan yüksek göstermektedir.

Kaynaklar: DİE, Türkiye Milli Geliri (1948 - 1972); DİE, İstatistik Yıllıkları; Bulutay, Tezel ve Yıldırım (1974)

olduğuna, ekonominin bulduğu döviz kadar ithalat yapabildiğine birinci bölümde değinmiştik. Bu açıdan söz konusu iki alt-dönem arasındaki fark, Tablo 1'in son sütununda açıkça görölmektedir. 1963-1970 yıllarında ithalatın GSMH'ya oranı yüzde 6,8'de kalırken, 1971-1977'de aynı oran yüzde 10,9'a sıçramıştır.

1977 sonrasında döviz bunalımı patlak vermiş, sanayi üretimi durgunluk ve gerileme eğilimi içine girmiştir. İkinci Dünya Savaşından bu yana ilk defa olarak 1979 ve 1980 yıllarında, hem imalat sanayii üretimi hem de GSMH, üstüste iki yıl düşüş göstermiştir.⁹ Uygulanan istikrar politikalarının sonucu olarak genel durgunluk 1980 sonrasında da sürmüştür. Ancak, 24 Ocak 1980 sonrası dönem çalışmamız dışında kaldığı için, Tablo 1'deki alt-dönemi 1978-79 ile sınırladık.

Türkiye'de ithal ikamesinin döviz bağımlılığından kurtulamaması ve derin bir döviz bunalımına sürüklenmesinin ardında, hem ithal ikamesine özgü nedenler, hem de Türkiye'nin iç ve dış özellikleri yatmaktadır. İthal ikamesinin birinci bölümde ele aldığımız genel süreci, diğer büyük nüfuslu azgelişmiş ölkelerin yanısıra Türkiye'nin son otuz yıldaki sanayileşme deneyimini de büyük ölçüde yansıtmaktaydı. Ancak bu genel süreç Türkiye'deki deneyimi tümüyle açıklayamamızı. İthal ikamesinin Türkiye'de izlediği patika ve karşılaştığı darboğazlar hem Türkiye'nin iç özelliklerinde (toplumsal, siyasal, iktisadi), hem de dış dünyayla etkileşim biçimlerinden etkilenmiştir. Aşağıda, söz konusu iç ve dış özelliklerin birinci bölümde ele aldığımız genel süreci hangi doğrultuda etkilediğini araşacağız. Bu amaçla, erken aşamadan sonra ithal ikamesinin önünde oluşabileceğini söylediğimiz dört d:

9 1947 ile 1978 yılları arasında GSMH yalnızca 1949-1954 yıllarında, imalat sanayiinin üretim düzeyi ise 1949-1960 yıllarında gerileme göstermiştir. Kaynaklar: DİE Türki Milli Geliri çalışmaları, istatistik yıllıkları; Bututay (1981

boğazın herbirinin Türkiye bağlamında ne kadar önem kazandığını ayrı ayrı inceleyeceğiz.

2.3. Teknolojik bağımlılık son yıllarda giderek önem kazanan bir sorun haline gelmiştir. Bir yandan, gelişmiş ülkelerin koşullarına uygun olarak üretilen sermaye-yoğun teknolojiler istihdam sorununa çözüm getirememektedir. İmalat sanayiinde yaratılan yeni istihdam hacmi, bu kesimdeki yatırım ve büyüme hızının çok gerisinde kalmıştır. Öte yandan, teknoloji karmaşıklıkça, teknoloji ithalatı için çeşitli biçimlerde yapılan ödemeler de büyümektedir. Patent ve royalty ödemeleri, yabancı sermayeli firmaların kâr aktarımları, ana firmadan ithal edilen mallara yüksek fiyat uygulamaları ve nihayet yerli firmaların doğrudan ithal ettikleri yatırım malları için yapılan ödemelerin önemli bir bölümü, ekonominin döviz dengesi üzerinde giderek büyüyen uzun vadeli bir baskı unsuru oluşturmaktadır. Ayrıca otomotiv dalında görüldüğü gibi, sanayi üretiminde teknolojinin önemi arttıkça yabancı sermayenin önemi ve ağırlığı da artmaktadır. Ancak bütün bunlara rağmen, teknolojik bağımlılık ağırlığını uzun vadede hissettirecek bir sorun niteliğindedir. 1970'lerin sonundaki bunalımı açıklamaktaki rolü sınırlıdır.

2.4. İkinci olarak, iç tasarrufların hacmi Türkiye'de sanayileşme hızının tavanını belirleyen bir başka kısıt olmuştur. İç tasarruf oranının arttırılamaması, 1963-1977 arasındaki uzun vadeli sanayileşme hızının gerçekleşen orandan daha yüksek olmasını engellemiştir. Ancak, 1950'lerden bu yana sanayi kesiminde yatırım için gerekli fonların yetersizliğinin, bunalım boyutlarına ulaştığı söylenemez. Yaratılan rant ekonomisi çerçevesinde sanayi sermayesi yatırımların finansmanı sorununu büyük ölçüde çözümlenmiştir. Yüksek koruma duvarları ardındaki oligopolistik kârlar, özel kesim yatırımları için önemli bir kaynak oluşturmuştur. Daha da önemlisi, düşük faiz-ucuz kredi uygulaması bankalar sistemini çok cazip bir finansman kay-

nağı haline getirmiştir. Bankalardan tahsis yoluyla sağlanan ucuz krediler yetmeyince, 1970'li yıllarda büyük holdingler özel bankaları ele geçirmişlerdir. Öte yandan, altyapı yatırımlarını ve ara mallarda büyük ölçekli yatırımları ise devlet üstlenmiştir. Diğer devlet harcamalarının yanısıra bu yatırımların finansmanı için de, dönemden döneme değişen dozajlarda enflasyona başvurulmuştur. Nihayet, aşağıda daha ayrıntılı değineceğimiz gibi, dış kaynaklardan sağlanan fonlar özellikle 1970'lerde hem yatırımları finanse eden hem de iç tüketim düzeyini arttıran bir kaynak haline gelmiştir.

2.5. Üçüncü olarak, 1950'lerden bu yana ithal ikamesinin niçin ciddi bir pazar sorunuyla karşı karşıya kalmadığı konusu üzerinde duralım. Benzeri az gelişmiş ülkelerle karşılaştırıldığında Türkiye, gelir bölüşümünün en eşitsiz olduğu ülkelerden biri durumundadır¹⁰. Yaratılan rant ekonomisi bu doğrultuda hiç şüphesiz önemli katkılarda bulunmuştur. Gelir bölüşümü ne kadar eşitsiz olursa ithal ikamesinin o kadar erken bir aşamada pazar sorunuyla karşılaşacağını daha önce belirtmiştik. Yine de Türkiye'nin bazı özellikleri, talep yetersizliğinin bir bunalım nedeni haline gelmesini engellemişlerdir. Nitekim, 1963 yılından 24 Ocak kararlarının uygulanmaya başlanışına kadar geçen yirmi yıla yakın sürede, sanayi üretiminin büyüme hızı talep yetersizliği nedeniyle tökezlememiştir¹¹.

Pazar deyince ilk akla gelen, bugün elli milyona yaklaşan nüfus olmaktadır. Ancak önemli olan sayılar değil, hangi kesimlerin hangi tür sanayi mamulleri için

10 Örneğin bkz: Özbudun ve Ulusan (der.) (1980)'deki incelemeler.

11 1963 ile 1977 yılları arasında imalat sanayinin büyüme hızı yalnızca bir yılda yüzde 7'nin altına düşmüştür: 1970'te yüzde 1,0. Bu yavaşlama aynı yılda önemli bir devalüasyona yol açan döviz darboğazından kaynaklanmaktaydı.

talep oluşturabildikleridir. İki kesinti dışında 1950'den 1980'e kadar sürdürülen parlamenter demokrasinin ve aynı çerçevede siyasal iktidarların izlediği popülist bölüşüm politikalarının, iç pazarın genişlemesinde önemli katkıları olmuştur¹². 1960'ların başından itibaren sendika hareketinin güçlenmesi ve grev hakkını içeren bir toplu pazarlık sistemi, enflasyonun hızlanmaya başladığı 1977 yılına kadar reel ücretlere önemli ve sürekli artışlar getirmiştir. 12 Mart 1971'i izleyen üç yıl, 1972-1974 yılları, bu eğilimin tek istisnasını oluşturmaktadır¹³. Böylece özellikle sendikalı işçiler yalnızca basit tüketim mallarında değil, radyo, buzdolabı, televizyon gibi dayanıklı tüketim mallarında da iç pazarın önemli bir unsuru durumuna gelmişlerdir.

Öte yandan siyasal iktidarların izlediği tarımsal destek politikaları, küçük üreticiliğin yaygın olduğu bir ülkede, yalnızca büyük toprak sahiplerinin değil küçük-orta köylülüğün gelirlerinde de artışlara yol açmıştır. Devletin destek politikalarının doğrudan etkilediği tarım/sanayi ticaret hadlerinin özellikle seçim yıllarında tarım lehine dönmesi, bu politikalarla parlamenter demokrasi arasındaki bağların güçlü olduğunu göstermektedir. Ancak, gelir düzeylerindeki mutlak artışlara rağmen köylülüğün hangi kesimlerinin iç pazara ne ölçüde katıldığı, hangi mallara ne kadar talep yarattığı konusunda bilgilerimiz oldukça sınırlıdır.

Sık sık değinildiği gibi, işçi ücretlerindeki ve tarımsal üreticilerin reel gelirlerindeki artışlar, iç pazara yönelik sanayileşme ve birikim sürecinin mantığıyla çelişmemektedir. Üretim esas olarak iç pazara yöneldiğinden, ücretler bir maliyet unsuru olmakla kalmamakta,

12 1962-1976 dönemindeki popülist politikaların sonuçları Boratav (1983)'de daha ayrıntılı olarak incelenmektedir.

13 Sosyal Sigortalar Kurumu verileri; zikreden Boratav (1983).

14 Varlıer (1978).

aynı zamanda satınalma gücü yaratmaktadırlar. 1963 - 1977 döneminde sanayide ve genel üretim düzeyinde sağlanan hızlı artışlar , sermayedarlara hızlı birikim olanakları yarattığı gibi, sözünü ettiğimiz popülist politikaların izlenebilmesi için gerekli marjları da sağlamışlardır. Hızlı bir büyüme konjonktüründe, gelir bölüşümündeki eşitsizlik azalmadan da çalışanların gelirlerinde artışlar ortaya çıkabilir.

1960 sonrasında iç pazarın genişlemesine katkıda bulunan bir diğer unsur da, Avrupa'daki işçilerin ailelerine gönderdikleri fonlardır. Bu fonlar gayrimenkul gibi alanların yanısıra yerli olarak üretilen dayanıklı tüketim mallarına yönelmiştir. Çarpıcı bir örnek verecek olursak, işçi döviz girişi hem satınalma gücü hem de bir dış finansman kaynağı olarak görece önemlerinin doruğuna ulaştığı 1971-1974 yıllarında, yalnızca resmi kanallardan gelen fonlar bu yıllardaki GSMH'nin yüzde 5'ine yaklaşmaktadır¹⁵.

2.6. Özetlersek, erken ve kolay aşamadan sonra ithal ikamesinin önünde oluşabileceğini söylediğimiz dört darboğazdan ilk ikisi, teknolojik bağımlılık ve iç tasarruf oranı, 1950'lerden bu yana Türkiye'de sanayileşmeyi kendi başlarına bunalıma sürükleyecek kadar önem kazanmamışlardır. İç piyasadaki talep hacmi ise, sanayileşmenin önünde engel oluşturmak bir yana, iç pazara yönelik üretimi daha cazip hale getirmiş, sanayi sermayesinin ihracata yönelmesine gerek kalmamıştır.

İhracata yönelmeye gerek kalmamasının bir diğer nedeni ise, sanayi sermayesinin girdi ve yatırım malları ithalatı için gerekli döviz kendi kazanmak zorunda kalmayışı, pek çok yılda çeşitli kanallardan sağlanan dövizlerin yeterli oluşudur. Bu konu bizi ithal ikamesinin önünde oluşabilecek darboğazların dördüncü süne, döviz darboğazına getiriyor. Son çeyrek yüzyıldaki tüketicinin ithal içeriği yüksek mallara yönelmesi, yatırı

15 Veriler için bkz: aşağıda, Tablo 2.

rımların ithalata bağımlılığı, yüksek kur politikaları ve nihayet geniş bir iç pazar, döviz bağımlılığının sürmesi doğrultusunda güçlü baskılar oluşturmuşlardır. Ancak döviz bağımlılığının ardında, bunların hepsinden önce, Türkiye'nin dış iktisadi ve siyasal bağlantılarının ortaya çıkardığı geçici döviz bollukları yatmaktadır. Bu geçici döviz bollukları, ithalat bağımlılığı daha sınırlı sanayi yapılarının ortaya çıkışını engellemiştir. Aşağıda üçüncü bölümde, Savaş sonrası dönemde Türkiye'nin dış bağlantılarını, bu bağlantıların sağladığı döviz kaynakları açısından inceleyeceğiz.

III. Döviz Bolluğu, Döviz Kıtılığı ve Sanayileşme

3.1 İthal ikamesinin izlendiği ülkelerde korumacılık ve tahsis politikaları sonucunda ortaya çıkan ithalat talebinin, döviz gelirlerinin çok üstünde olduğuna; ekonominin bulabildiği döviz kadar ithalat yaptığına, daha önce değinmiştik. Bu koşullarda sanayi sermayesi, çeşitli yollardan sağlanan döviz gelirlerine el koymaya hazırdır. Gerçekleştirilen ithalat hacmini, ihracat gelirleri ve dış kaynaklardan sağlanabilen diğer dövizler belirleyecektir. İhracat dışındaki kaynaklardan sağlanabilecek net dövizler ise, dış ticaret açıklarının büyüklüğünü belirlemektedir.

Diğer kesimlerden sağlanan döviz gelirlerindeki artış, sanayi girdilerinin ve hattâ nihai mamul malların kolaylıkla ithal edilebilmesine yol açacak, kısa vadede iç pazarda ferahlık yaratacaktır. Uzun vadede ise bu türden bir döviz bolluğu, sanayinin koltuk değneklerini atarak kendi dövizini büyük ölçüde kendisi yaratan bir sektör haline gelmesini engeller. Döviz kazanmak gerekmediği sürece, sanayi sermayesi yüksek duvarlarla korunan iç pazar için yüksek maliyetler ve yüksek kârlarla üretim yapmaya devam edecek, ihracata yönelmeyecektir. Öte yandan, her türlü sanayi girdisinin ithalatı kolaylıkla gerçekleşiyorsa, döviz tasarrufu ama-

ciyla yerli üretim ara mallardan yatırım mallarına doğru genişleyen bir alana yayılmayacak, tüketim mallarında yoğunlaşmaya devam edecektir. Bu nedenle, bunalım boyutlarına varmayan ancak kendini sürekli olarak hissettiren, orta derecede bir döviz kıtlığı, ithal ikamesi için uzun vadede en elverişli koşulları oluşturmaktadır. Orta derecede bir döviz kıtlığı, kısa vadeli, aldatıcı bolluğun aksine, sanayi sermayesi üzerinde hem döviz kazanma hem de döviz tasarruf etme doğrultusunda önemli baskılar yaratacaktır.

Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki deneyimini bu açıdan incelemeye geçmeden önce, bazı basit göstergeleri tanımlamak istiyoruz¹⁶. Birinci olarak, herhangi bir yılda ithalatın GSMH'ya oranı, ekonominin çeşitli kaynaklardan sağladığı döviz gelirlerini yansıtabilecek, döviz bolluğu veya kıtlığı konusunda iyi bir fikir verecektir. İkinci olarak, dış ticaret açığının GSMH'ya oranı, gerçekleştirilen ithalatın ne kadarının ihracat dışındaki kaynaklardan sağlandığını gösterecektir. Dış ticaret açıkları, sanayi sektörünün kendi ayakları üzerinde duramadığının, döviz bağımlılığının bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Ancak, dış ticaret açıklarının ekonomiye ne ölçüde bağımlılıklar getirdiğini saptamak için, bu açıkların finansman biçimlerine bakmak gerekecektir. Örneğin dış ticaret açıkları işçi dövizleriyle finanse edilmekteyse, dışa bağımlılığını sürdüren bir sanayi yapısı söz konusudur; ancak bu eğilimin uzun vadede daha ağır iktisadi ve hattâ siyasal bağımlılıklara dönüşmesi gerekmez. Öte yandan, eğer dış ticaret açıkları dış borçlanma veya yabancı yatırımlar gibi yollardan finanse edilmekteyse, yalnızca görece döviz bol-

16 Elde ayrıntılı veriler olsaydı, aşağıdaki göstergeleri yalnızca sanayi kesimini kapsayacak biçimde tanımlamak, buradaki amacımız açısından daha anlamlı olurdu. Sanayi kesimine ilişkin verilerin yokluğunda, ekonomi ölçeğindeki göstergelerle yetiniyoruz.

luğu koşullarında dövize bağımlılığı yüksek bir sanayileşme değil, aynı zamanda tüm ekonomi için orta ve uzun vadede iktisadi ve siyasi bağımlılıkları ağırlaştıracak bir dış dengesizlik söz konusudur. Dolayısıyla dış ticaret açıklarının finansman kaynaklarını üçüncü gösterge olarak kabul ediyoruz.

3.2. Tablo 2'de, Türkiye'nin Savaş sonrasındaki dış ticaret dengelerini ve ortaya çıkan açıkların finansman biçimlerini, daha önce tanımladığımız beş alt-dönem çerçevesinde ele alıyoruz. Savaş sonrası Türkiye dış ticaretinin en önemli özelliklerinden biri, ticaret açıklarının neredeyse bir kural haline gelmiş olmasıdır. 1946'dan bu yana istisnasız olarak her yılda ihracat ithalatın gerisinde kalmış ve aradaki fark dış kaynaklardan sağlanan dövizlerle karşılanmıştır. Açıkların büyüklüğü ve dış finansman kaynakları ise zaman içinde değişme göstermektedir.

Tarıma dayalı büyüme yılları olarak nitelendirdiğimiz 1947-1953 alt-dönemi, aynı zamanda ihracat hacminin daha sonraki dönemlere kıyasla yüksek olduğu, ihracatın GSMH'ya oranının yüzde 7'nin üzerine çıktığı yıllardır. Bu düzeye ancak 1980'lerin başında geri dönebilecektir. Tarımsal üretimdeki sıçramalar ve dünya piyasalarındaki koşulların özellikle Kore Savaşı sırasında birincil mallar lehine gelişmesi, ihracatın yüksek düzeylerde seyretmesini sağlamıştır. Ancak bu yıllarda bile ithalat ihracatın üzerinde kalmıştır. Esas olarak Marshall Planı çerçevesinde ABD'den sağlanan yardımlar ve borçlar, ek ithalatın finansmanında kullanılmıştır.

Hem tarımsal üretimdeki durgunluk hem de dünya piyasalarındaki olumsuz gelişmeler, 1954'ten itibaren ihracat hacmini ve ihracatın GSMH'ya oranını hızla geriletmiştir¹⁷. Ancak, bu bunalım ve görece durgun-

17 Eldeki resmi veriler ihracatın GSMH'ya oranının 1950-53'te ortalama yüzde 7,5'tan 1958'de yüzde 2,0'a kadar gerile-

luk yıllarında da Türkiye'de siyasal iktidarlar, NATO ve OECD çerçevesinde devletten devlete yardım ve borç bulmuşlar ve bir miktar dolaysız yabancı yatırımla birlikte bu fonlar dış açıkların finansmanında kullanılmıştır. 1954-1962 alt-döneminde dış ticaret açıklarının GSMH'ya oranı yüzde 1,8 dolaylarındadır.

Ekonominin dış bağlantılarının ve dış kaynaklardan sağlanan dövizlerin sanayileşmeye etkisi açısından en elverişli koşullar, 1963 - 1970 alt-döneminde oluşmuştur. 1950'lerin aksine, 1963-1970, ithal ikamesinin rayına girdiği, sanayi üretimindeki ortalama yıllık artışların yüzde 10'u aştığı yıllardır. Geleneksel tarım ürünlerine dayanan ihracat yine sınırlıdır. Ancak döviz kıtlığı bunalım boyutlarına ulaşmayacaktır. Yine NATO ve OECD çerçevesinde sağlanan resmi fonlar, dolaysız yabancı yatırımlar ve Avrupa'daki işçilerin göndermeye başladıkları sınırlı hacimdeki dövizler, GSMH'nın yüzde 2,1'i dolaylarında bir ticaret açığının finansmanında kullanılmıştır. Öte yandan dış kaynaklardan sağlanan dövizler 1970'lerdeki kadar büyük boyutlara ulaşmamıştır. Böylece ortaya çıkan ılımlı sayılabilecek döviz kıtlığı koşullarında ithal ikamesi, tüketim mallarından ara mallarına doğru geri bağlantıları kurarak yürümüştür. Dış kaynakların sınırlı kaldığı bir ortamda, yüzde 6'nın üzerindeki büyüme hızları için gereken yatırımlar iç kaynaklardan finanse edilmiştir.

Bunalım boyutlarına ulaşmayan bir döviz kıtlığının yarattığı baskılar, sanayii hem ihracata hem de yerli üretimde döviz tasarrufuna zorlayacak, uzun vadede ise ithal ikamesinin ödemeler dengesi darboğazlarına sürüklenmesini engelleyebilecektir. Oysa 1971-1977 alt-döneminde Türkiye'de bunların tam tersi olmuş, eko-

diğini göstermektedir. Ancak, 1954 sonrasında Türk lirasının resmi değerinin yüksek tutulması nedeniyle bu istatistiklerin ihracatın GSMH'ya oranını olduğundan küçük gösterdiğini de belirtmek gerekir.

TABLO 2

Türkiye'de Dış Ticaret Açıkları ve Açıkların Finansman Kaynakları, 1947-1979

	Dış Ticaret Açığı		Dış Ticaret Açığının Finansmanı	
	İthalat	İhracat	Çeşitli kalemlerden gelirler (işçi dövizleri, turizm, vd.)	Giriş (dış yardım, Net Yabancı Sermaye yatırımlar, borçlanma)
	GSMH	GSMH	(dış ticaret açığının yüzdesi olarak)	
I — 1947-1953	9,3	7,4	1,9	0,8
II — 1954-1962	6,0	4,2	1,8	18,2
III — 1963-1970	6,8	4,7	2,1	31,5
Va — 1971-1974	9,8	5,1	4,7	101,9
IVb — 1975-1977	12,5	4,0	8,5	31,5
V — 1978-1979	9,4	4,4	5,0	58,7
				86,3
				97,4
				62,7
				19,7
				66,8
				25,0

Not : «Net yabancı sermaye girişi», borç ödemeleri ve kâr aktarımı dikkate alındıktan sonraki net fon akımlarını yansıtmaktadır. Eldeki bilgilerin yetersizliği nedeniyle beşinci sütündeki sınıfları yaklaşık miktarlar olarak kabul etmek daha doğru olacaktır.

Kaynaklar : DIE, İstatistik Yıllıkları; çeşitli çalışmalardan derlenen ödemeler dengesi hesapları.

nomi geçici ve aldatıcı bir döviz bolluğu içine sürüklenmiştir. 1970 devalüasyonundan sonra işçi dövizleri girişi hızla yükselmiş, ihracat gelirleriyle karşılaştırılabilecek büyüklüklere ulaşmıştır. Tablo 2'den izlenebileceği gibi, 1971-1974 yıllarında dış ticaret açıkları GSMH'nin yüzde 4,7'sine varmış ve bu açıklar tümüyle işçi dövizleriyle finanse edilmiştir. Örneğin 1973-1974 yılları, hükümetlerin döviz rezervleriyle ne yapacaklarını bilemez duruma geldikleri yıllardır. Sanayi sermayesinin kullanabileceği dövizlerdeki hızlı artış ve ithalatın kolaylaşması, sanayi üretiminde ara mallarına ve yatırım mallarına doğru geri bağlantıların kuruluşunu güçleştirmiş, bu süreci tersine döndürmüştür. Kotaların, tahsislerin gevşetildiği, yüksek kur politikasının izlendiği bir ortamda, bazı girdileri yerli olarak üretmek yerine ithal etmek sanayi sermayesi için daha kolay, daha emin ve hattâ daha kârlı bir iş haline gelmiştir. İşçi dövizleriyle daha da büyüyen iç pazar cazibesini korumakta, ithalat içeriği yüksek tüketim malları kapışılmaktadır. Sanayileşme deneyimi, üretimin bileşimi gibi açılardan bakıldığında imalat sanayiinin 1970'li yıllarda ihracata açılması gerekirdi. Oysa 1970'li yıllarda toplam ihracatın GSMH'ya oranı yüzde 5'in altında kalmıştır. Mamul malların ihracat içindeki payı dörtte bir dolaylarındadır. Örneğin 1975-1976 yıllarında toplam sanayi üretiminin yalnızca yüzde 6'sı ihraç edilmiştir¹⁸. Daha bağımsız bir sanayi yapısının olmazsa olmaz önkoşulu olan ihracata açılışın 1980'lere ertelenmesinin ardındaki en önemli neden, kanımızca, sözünü ettiğimiz döviz bolluğudur¹⁹.

18 Kendi hesaplarımız. Kaynak: DİE, Dış ticaret istatistikleri ve İstatistik Yıllıkları.

19 Uğur Korum'un Türkiye imalat sanayiinde ithal ikamesi üzerine girdi-çıkıtı tablolarını kullanarak yaptığı bir çalışmada vardığı sonuçlar, bizim burada daha genel düzeyde ileri sürdüğümüz tezleri desteklemektedir. Korum, kabaca birim nihai üretim içindeki yerli üretim payının yükselmesi ola-

Tablo 2'de 1971-1977 alt-dönemini ikiye ayırdık. Bunun nedeni, sanayi üretimi ve dış ticarete egemen olan eğilimlerde bir değişiklik olmamasına rağmen, 1974'ten sonra bir dış finansman kaynağı olarak işçi dövizlerinin görece öneminin azalmasıdır. İzlenen yüksek ithalat-yüksek tüketim modeli, petrol fiyatlarındaki artışın da etkisiyle tökezlemeye başlayınca, iktidardaki Milliyetçi Cephe hükümeti son derece ağır koşullarda kısa vadeli dış borçlanmaya girişmiştir. DÇM uygulaması döviz bolluğunun, tüketim furçasının ve yüksek büyüme hızlarının, ne pahasına olursa olsun anlayışı içinde birkaç yıl daha uzatılmasını sağlamıştır. 1975-1977 yıllarında dış ticaret açıkları daha da büyüyerek GSMH'nin yüzde 8,5'ine varmıştır. Bu açıkların üçte biri işçi dövizleriyle, üçte ikisi ise dış borçlanmayla finanse edilmiştir. Ancak 1978'den itibaren dış borçların vadesi gelmeye başladığında, kısa vadeli geleceği de ipotek altına alan bu uygulama, ekonominin Savaş sonrası dönemin en ağır bunalımına sürüklenmesine yol açmıştır.

IV. Sonuç Yerine

Bu çalışmada, sanayileşmenin getirdiği hızlı büyümeyle ortaya çıkan bunalımı iktisat politikalarının başarıları veya başarısızlıkları olarak değil, ithal ikame-

rak tanımlanan ithal ikamesinin, 1963 ile 1968 yılları arasında ilerlediğini, 1968 ile 1973 yılları arasındaysa nihai sanayi üretimi hacmindeki büyük artışlara rağmen ithal ikamesinin gerilediğini göstermektedir.

1968 ve 1973 yıllarına ilişkin girdi-çıkıtı tablolarını kullanan bir diğer çalışmada Nuri Yıldırım, «ekonominin tümünde üretimin ithal girdilerine bağımlılığının yüzde 33» oranında arttığı sonucuna varmaktadır. Bu ise ithal ikamesinin söz konusu yıllar arasında gerilediği anlamına gelmektedir.

Biz bu trendlerin herşeyden önce 1970'e kadarki orta derecede döviz kıtlığı ve 1971 sonrasındaki döviz bolluğu çerçevesinde yorumlanması gerektiğini düşünüyoruz.

sinin mantığı, ortaya çıkardığı yapılar ve bu yapıların getirdiği sınırlamalar çerçevesinde açıklamaya çalıştık. Diğer ülkelerde olduğu gibi Türkiye’de de, ithal ikamesinin erken aşamalarında sağlanan kolay başarılar, bu aşama için gerekli olan, ancak daha sonraki aşamalarda ithal ikamesini engelleyen politikaları kemikleştirmiş, daha az bağımlı bir sanayi yapısı için gerekli politikalar demetine geçişi zorlaştırmıştır. Böylece kolay başarılar, sonraki bunalımın zeminini de hazırlamıştır.

Türkiye’de sanayi yapısının kendi ayakları üzerinde durabilmesinin önünde başka engeller de oluşmuştur. Türkiye’nin dış bağlantılarının bir sonucu olarak ortaya çıkan döviz bolluğu hızlı büyümeyi kolaylaştırmış, ancak uzun vadede sanayinin döviz bağımlılığını güçlendirmiş, ithal ikamesinin yaygınlaşmasını engellemiştir.

Sanayileşme sürecinin bunalıma girmesiyle birlikte, ithal ikamesi Türkiye’de pek çok eleştiriye hedef olmuştur. Örneğin bazı çevreler, devletin ekonomiye müdahalesini ve yaratılan rant ekonomisini, ortaya çıkan bütün felaketlerin sorumlusu olarak göstermektedirler. Rant ekonomisinin kaynak dağılımında çok ciddi sorunlar yarattığı, gelir bölüşümünü daha da eşitsiz hale getirdiği doğrudur. Ancak, sanayileşmiş ülkelerin var olduğu bir kapitalist dünyada bir az gelişmiş ekonominin rantlar yaratılmadan sanayileşemeyeceği, rant ekonomisi sayesinde özellikle büyük nüfuslu ülkelerin sanayileşme yolunda küçümsenemeyecek bir mesafe kattıkları sık sık unutulmaktadır. Sanayileşmenin sürdürülebilirliği açısından anlamlı olan, ortodoks neoklasik iktisatçılarla birlikte rant ekonomisinin ortadan kaldırılmasını savunmak değil, sanayileşmeyi daha ileri aşamalara götürmek için rantların nasıl yönlendirilmesi gerektiğini tartışmaktır.

Gözardı edilen bir diğer nokta ise, getirdiği bağımlı ve sorunlu yapılara rağmen ithal ikamesinin Türki-

ye'de uzun bir süre yüksek sayılabilecek büyüme hızları sağlamış olması ve bunun belirli siyasal ve sendikal özgürlüklerle, popülist politikalarla birlikte yürüyebilmiş olmasıdır.

Bugün 1950'lerin, 1960'ların Türkiye ekonomisine, kaynaklarına, nüfusuna, dış bağlantılarına bakıldığında, iç pazar ağırlıklı ithal ikamesinin tek ciddi alternatif olduğu görülmektedir. Nitekim, 1950'lerin ortasında sürüklenen bunalım, tarıma dayalı bir stratejinin sanayileşmeye alternatif olamayacağını göstermiştir. 1980'ler ve sonrası için de Türkiye ekonomisinin yapısı, kaynakları, dış bağlantıları gözönüne alındığında, sanayileşme yine tek ciddi alternatif durumundadır. Ancak, son yirmi yıllık deneyim göstermiştir ki, kesintisiz ve yüksek büyüme hızlarına dönebilmek için, herşeyden önce sanayi kesiminin kendi ayakları üzerinde durmaya başlaması, hem döviz tasarruf etmesi hem de kendi dövizini kendi kazanmaya başlaması gerekecektir.

KAYNAKLAR

- baer, W. (1972), «Import Substitution and Industrialization in Latin America: Experiences and Interpretations», *Latin American Research Review*, spring.
- berksoy, T. (1981), «Uluslararası Ticaret, İktisadi Kalkınma ve İthal ikamesi», *Toplum ve Bilim*, No. 12, bahar.
- boratav, K. (1983), «Türkiye'de Popülizm: 1962-1976 Dönemi Üzerine Bazı Notları», *Yapıt*, 46/1, Ekim - Kasım.
- bruton, H. J. (1970), «The Import Substitution Strategy of Economic Development: a Survey», *Pakistan Development Review*, Vol. 10.

- Bulutay, T. (1981), «Türkiye'nin 1950-1980 Döneminde ki İktisadi Büyümesi Üzerine Düşünceler», *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1981 Özel Sayısı.
- Bulutay, T., Tezel, Y., Yıldırım, N. (1974), *Türkiye Milli Geliri, 1923-1948*, Ankara.
- Colman, D. ve Nixon, F. (1978), *Economics of Change in Less Developed Countries*, New York.
- Donges, J.B. (1976), «A Comparative Survey of Industrialization Policies in Fifteen Semi-industrialized Countries», *Weltwirtschaftliches Archiv*, Vol. 112/
- Furtado, C. (1964), *Development and Underdevelopment*, Berkeley, Calif.
- Furtado, C. (1973), «The post-1964 Brazilian 'Model' Development», *Studies in Comparative International Development*, summer.
- Hirschman, A.O. (1968), «The Political Economy of Import-Substituting Industrialization in Latin America», *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 82/
- Khan, A.R. (1963), «Import Substitution, Export Expansion and Consumption Liberalization: a Preliminary Report», *Pakistan Development Review*, Vol. 3.
- Korum, U. (1977), *Türk İmalat Sanayii ve İthal İktisadi: Bir Değerlendirme*, Ankara.
- Özbudun, E. ve Ulusan, A. (derl.) (1980), *Political Economy of Income Distribution in Turkey*, New York.
- Sutcliffe, R.B. (1971), *Industry and Underdevelopment*, New York.
- Varlıer, O. (1978), *Türkiye'de İç Ticaret Hadleri*, DPT, Ankara.
- Yıldırım, N. (1978), «Türkiye Ekonomisinin İthalata Bağımlılığı: 1968-1973 yılları», *ODTÜ Gelişme Dergisi*, No. 20.

K. BORATAV
Ç. KEYDER - Ş. PAMUK

Bogazici University Library

39001103307677

14

Krizin Gelişimi ve Türkiye'nin Alternatif Sorunu

Korkut Boratav, 1960-1983 yılları arasında Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesinde öğretim üyeliği yaptı. 1972'de doçent oldu; Üniversite Senatosunca 1980'de profesörlüğe yükseltildi. Başlıca kitapları **Türkiye'de Devletçilik** (1974, 1982), **Gelir Dağılımı** (1969, 1972, 1980), **Sosyalist Planlamada Gelişmeler** (1973, 1982) **Sarımsal Yapılar ve Kapitalizm** (1980, 1981)'dir. Boratav'ın 1969-1981 yıllarında yazdığı makaleler de, **İktisat Politikaları ve Bölüşüm Sorunları** başlığı altında derlenmiş bulunuyor.

Çağlar Keyder, ODTÜ Ekonomi Bölümü eski öğretim üyesidir. **Emperyalizm, Azgelişmişlik ve Türkiye** (1976), **Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye 1923-1929** (1982) başlıklı kitaplarının yanısıra, Türkçe olsun, yabancı dillerde olsun yayınlanmış makalelerini de **Toplumsal Tarih Çalışmaları**'nda (1983) toplayan Keyder, halen ABD'nin New York Eyalet Üniversitesi'nde öğretim üyeliğini sürdürüyor.

A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi eski öğretim üyesi olan Şevket Pamuk da, 1983 sonbaharından beri ABD'nin Villanova Üniversitesi Ekonomi Bölümünde öğretim üyesidir. Makaleleri ODTÜ **Gelişme Dergisi**'nin "Türkiye İktisat Tarihi" özel sayılarında, **Toplum ve Bilim**'de, **Yapıt**'ta, **The Journal of Economic History**'de yayımlandı. **Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi 1820-1913** (1984), Şevket Pamuk'un ilk kitabıdır.

